

یادی از مصنع آستان قدس رضوی

ابوالفضل حسن آبادی*

چکیده:

در این مقاله به بررسی مختصر آثار و زندگی میرزا طاهر رضوی، یکی از رجال گمنام آستان قدس رضوی پرداخته می‌شود. نام وی علی‌رغم استعدادش در شعر، نقاشی، خط، ساعت‌سازی و هنروری کمتر مطرح شده است و با توجه به عدم چاپ آثارش و در اختیار نبودن معدود آثار چاپ شده، شناختی از وی در بین هنرمندان و نام‌آوران مشهد وجود ندارد. در این بررسی ابتدا شرحی مختصر از زندگی وی با توجه به تحقیقات انجام شده و اسناد و نسخ خطی همراه با نمونه‌هایی آورده می‌شود و سپس جنبه‌های مختلف هنری وی با توجه به آثار باقی‌مانده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

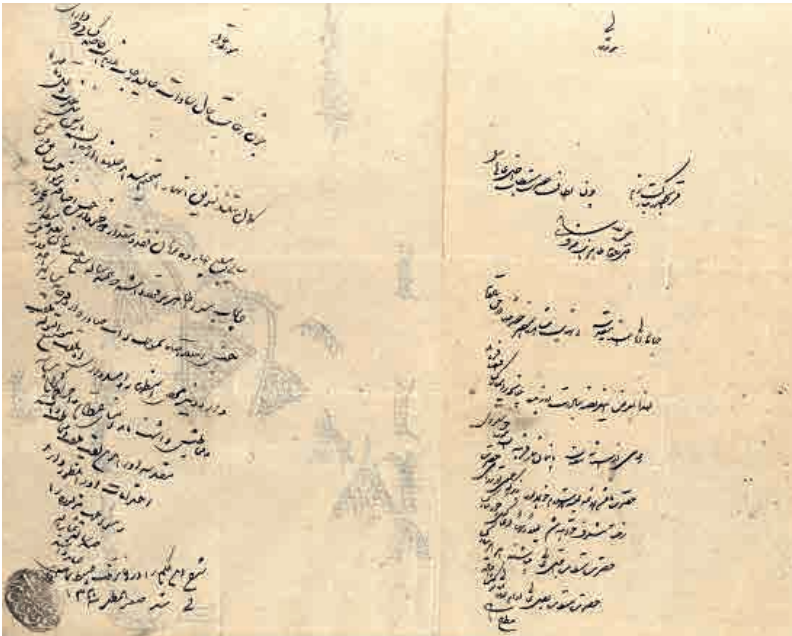
کلیدواژه‌ها: آستان قدس رضوی، میرزا طاهر رضوی، مشهد

* دکترای تاریخ محلی و مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی
ahassnabady@yahoo.com

مقدمه

اهدا شونده نمی‌داده است. القابی مانند منصورالتولیه، منصور التولیه، معین التولیه از این دست به شمار می‌رود. اما اهدای این لقب امر سوی متولی که به نظر می‌رسد یکی از معدود لقب‌های کاری و ارزشمند دوره قاجاریه در آستان قدس باشد، حاکی از جایگاه فنی و هنری میرزا طاهر رضوی است.

آستان قدس رضوی در طول تاریخ دیرینه خود میزبان و محل ظهور هنرمندان بسیاری در زمینه‌های مختلف معماری، هنرآرایی و تزیینات، کتابت، صحافی و... بوده است. برای برخی امر این افراد آستان قدس محلی برای ظهور استعدادها و خلق آثار هنری خاص در یک دوره زمانی یا موضوع خاص و برای برخی دیگر زمینه‌ساز رشد و بالندگی در مدت زمان طولانی بوده است؛ هنرمندانی که گاهی از خلال بررسی آثار به‌جای‌مانده، نامی امر آنها برده می‌شود. اما در این میان، هستند نام‌آورانی که در تاریخ آستان قدس در زمینه‌هایی که در آن تخصص داشته‌اند، کمتر به چشم آمده‌اند. یکی امر این رجال میرزا طاهر رضوی، امر خانواده بزرگ سادات رضوی است. سادات رضوی مشهد تباریافتگان علی‌بن موسی‌الرضا هستند که از قرن نهم به بعد وارد مشهد شدند و به تدریج توانستند منصب کلیدداری و نقابت سادات امر برعهده گیرند. سادات رضوی امر دوره صفویه با شکل‌گیری تشکیلات اداری آستان قدس، همواره یک گروه مذهبی تأثیرگذار بوده‌اند و مناصب زیادی را مانند کشیک‌ها، خادم‌باشی و تولیت نسل‌اندنسل در اختیار داشته‌اند. در این مقاله با توجه به اسناد و مدارک باقی‌مانده از وی ابتدا به شرح زندگی وی و اقداماتش در آستان قدس رضوی و سپس با معرفی مختصری از آثارش به جنبه‌های هنروری او مانند شعر، نقاشی، خطاطی و پزشکی خواهیم پرداخت. ارزش این مقاله از آن رو است که تا کنون به شخصیت هنری میرزا طاهر رضوی (غیر امر چاپ کتاب دیوان اشعار) و اقداماتش در آستان قدس کمتر توجه شده است و غیر از دو مقاله در دایره‌المعارف آستان قدس رضوی و مشاهیر مدفون در حرم و شرح حال مختصری در کتاب *صدسال شعر خراسان* در هیچ جا به زندگی وی پرداخته نشده است.

متن حکم

هو الله تعالی

چون رعایت حال سادات عالی درجات لازم است خاصه کسانی که دارای کمال هستند تشویق آنها امر متحتم می‌داند علیهذا امر هذه السنه بارس ثیل خیریت دلیل و مابعدها /سالی مبلغ چهارمده تومان نقد و مقداری دو خروار جنس اضافه بر مواجب سابق در حق /عالیجناب میرزا طاهر برقراس داشته همه ساله مبلغ بیست تومان نقد و مقدار پنج خروار/جنس اصلا اضافه بموجب برات صادره از دفتر خانه مبارکه اخذ و دریافت/ دامت و نیز محض استظهار و امیدواری او بلقب مصنع التولیه ملقب/ و مخاطبش داشت باید امنای عظام و امرای کرام آستانه/مقدسه او را بدین لقب ملقب و مخاطب داشته/ احترامات او را منظوم دارند/ و مواجب مزبوره امر/ همه ساله بمشار الیه/ عاید داشته شرح این حکم را در دفاتر ثبت و ضبط نمایند.

فی شرح صفر المظفر سنه ۱۳۲۰

مهر: نصیرالملک متولی باشی آستان قدس (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۴۱۷۶۴)

محمد طاهر رضوی

میرزا طاهر بن عبدالجواد مشرف رضوی (فوت ۱۳۱۸ ش) از خانواده تحویل داران سادات رضوی است که اجداد وی نسل‌اندنسل در آستان قدس خدمت می‌کرده‌اند. شروع فعالیت او در آستان قدس به تبع شغل موروثی پدرش بود که مشرفی روشنایی حرم را برعهده داشت (رضوی، ۱۳۸۴: ۱۸۱-۱۸۲). در اسناد سال ۱۳۳۰ هـ ق امر میرزا طاهر به عنوان مشرف روشنایی حرم و یا نایب مشرف چراغ‌خانه یاد شده است (مرکز اسناد، ۲۲۴۷۶ و ۲۱۸۱۸). استعداد و ذوق و سلیقه وی باعث شد تا نصیرالملک، متولی آستان قدس، وی را به مصنع التولیه ملقب گرداند (حسن‌آبادی، ۲۱۳). این لقب از آن رو اهمیت دارد که القاب داده شده در این دوره در آستان قدس بیشتر افتخاری بوده و معمولاً ارزش خاصی به فرد

نقد ۵۹ تومان
جنس ۷ خروار
۴۱ تومان
۳ خروار

از دفترخانه مبارکه دریافت داشته، دقیقه اخر وظیفه خدمت‌گذاری خود کوتاهی و غفلت نورزد مقرر آن که اولیای آستان قدس/ خرادالله شرفهم مشارالیه مرا ساعت ساز آستانه مبارکه دانسته و مبلغ و مقدار فوق را دربارمه او برقرار دانند شرح این حکم مرا در دفاتر فیض ماثربت و ضبط نمایند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۴۱۷۶۶).

از فحوای حکم چنین برمی‌آید که وی جدا از آستان قدس نیز به امر ساعت‌سازی اشتغال داشته و مدتی بدون حکم این کار را انجام می‌داده است. علی‌اکبر گلشن آزادی در صد سال شعر خراسان اثر او به عنوان شاعر یاد نموده و آورده که به شغل ساعت‌سازی اشتغال داشته است.

از تاریخ صدور این حکم یعنی ۱۳۲۰ هـ.ق تا سال ۱۳۳۰ هـ.ق که میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی برای او حکم مسئولیت ساعت صحن جدید را امضا می‌کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۴۱۷۶۵)، وی به عنوان نایب مشرف روشنایی در آستان قدس مشغول به کار بوده است و احتمالاً اثر این تاریخ به امر ساعت‌سازی اشتغال داشته است. در سال ۱۳۳۳ هـ.ق با حکم دیگری از متولی آستانه به عنوان مسئول کل ساعت‌های آستانه تعیین می‌شود.

متن حکم

تولیت آستانه مقدسه رضویه

تاریخ ۴ شهر ذی‌قعدة الحرام ۱۳۳۳
نمره ۱۰۷۸

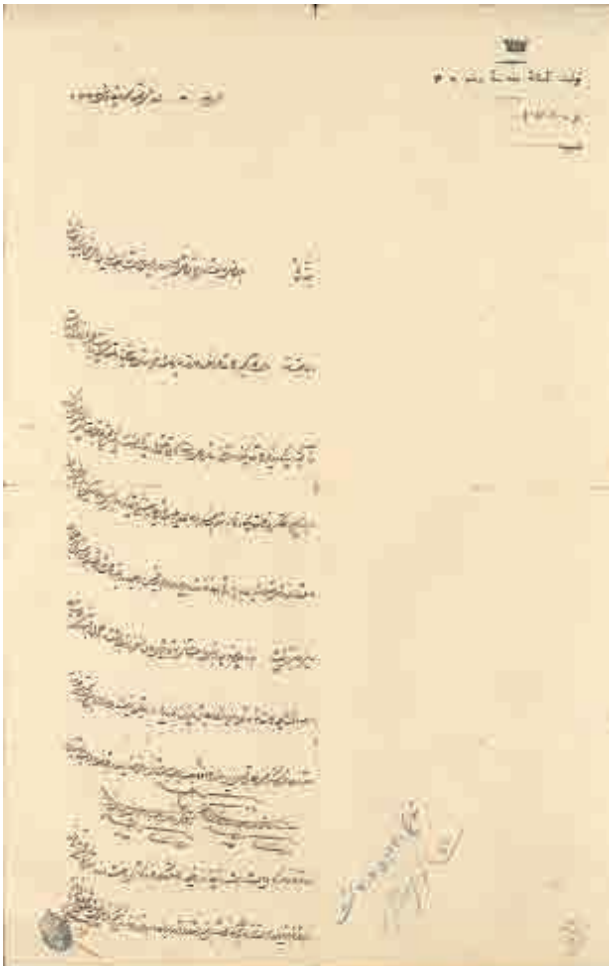
ضمیمه

بمنه تعالی چون شغل ساعت‌سازی آستان قدس سال‌ها با مرحوم میرزا حسن ساعت‌ساز بوده و مشارالیه داعی حق را لبیک اجابت گفته/ و بلا عقب است و صحت کار کلیه ساعات حرم مطهر و عمارات مبارکات و صحن مقدس به واسطه تعیین وقت محل، احتیاج عموم اهالی از زوار و مجاور است/ لهذا به جبهه رسیدگی و ترمیم ساعات یک نفر ساعت ساز قابل کامل لازم است که علی‌الاتصال رسیدگی داشته، هر یک محتاج به ساختن است فوری ساخته در محل خود بگذارد/ که ابداً هیچ دستگاهی اثر ساعت بیکار نماند و به تصویب عموم از جناب سلیل‌الاطیاب آقا میرزا طاهر مصنع‌التولیه که دارای بعضی از کمالات مخصوص در حرفه ساعت‌سازی که شغل اتصالی مشارالیه می‌باشد و مدتی به واسطه نقاهت و پیرمردی مرحوم میرزا حسن مواظب و مراقب ساعات آستان مقدسه بوده به خوبی مسبوق و اثر عهده برآمده/ در این بلاد بهتری نیست بناءً علیه مشارالیه مرا به شغل ساعت‌سازی آستان جبرئیل دربان، مفتخر و منسوب داشته که در کمال مراقب مشغول آن خدمات بوده / که همه وقت کلیه ساعات آستان قدس و صحن مبارک مطابق و میزان کار نماید و در مقابل این خدمت همه ساله، سالی مبلغ یکصد تومان وجه نقد/ و مقداری ده خروار گندم محل مطابق تحصیل ذیل اصلاً و اضافاً به صیغه مواجب ساعت‌سازی در حق مشارالیه برقرار نمود که به مواجب برات صادره/

نقد ۱۰۰ تومان
جنس ۱۰ خروار
اضافه اصل

از سابق به صیغه مواجب در حق مشارالیه برقرار است

برقراری از محل مواجب مرحوم میرزا حسن ساعت‌ساز

مصوبه ماهی بیست تومان است که همه ماهه مرتباً مأخوذ خواهد شد.
امضا: محمد ولی اسدی
سجع مهر: تولیت آستان قدس (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۴۱۷۶۷)

وی در عهد پهلوی نیز منصب خود را به عنوان ساعت‌ساز آستان قدس حفظ کرد، به طوری که در اسناد سال ۱۳۱۴ ش از او با عنوان ساعت‌ساز آستانه یاد شده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۱۵). میرزا طاهر شَم سیاسی نیز داشت و در زمینه مشروطه‌طلبی و واقعهٔ توپ‌بندی حرم مطهر از او اشعاری باقی مانده است. او نقشه‌ای دقیق از صحن انقلاب (عتیق) رسم کرد که در آن چگونگی ورود و استقرار نیروهای روسی، محل قرار گرفتن مردم در صحن و کشته‌شدگان مشخص شده بود (مرکز اسناد آستان قدس، ۸۱۶). به همین سبب روس‌ها وی را دستگیر و مدتی زندانی کردند (رضوی، ۱۳۸۴: ۴۳۸). این عکس یکی از مهم‌ترین اسناد باقی‌مانده دربارهٔ توپ‌بندی حرم است.

میرزا طاهر در سال ۱۳۱۸ ش فوت کرد و در صحن عتیق حرم مطهر به خاک سپرده شد (جلالی، ۱۳۸۷: ۱۰۶). مهم‌ترین جنبه‌های فنی و هنری وی را می‌توان به شکل زیر دسته‌بندی نمود:

شعر:

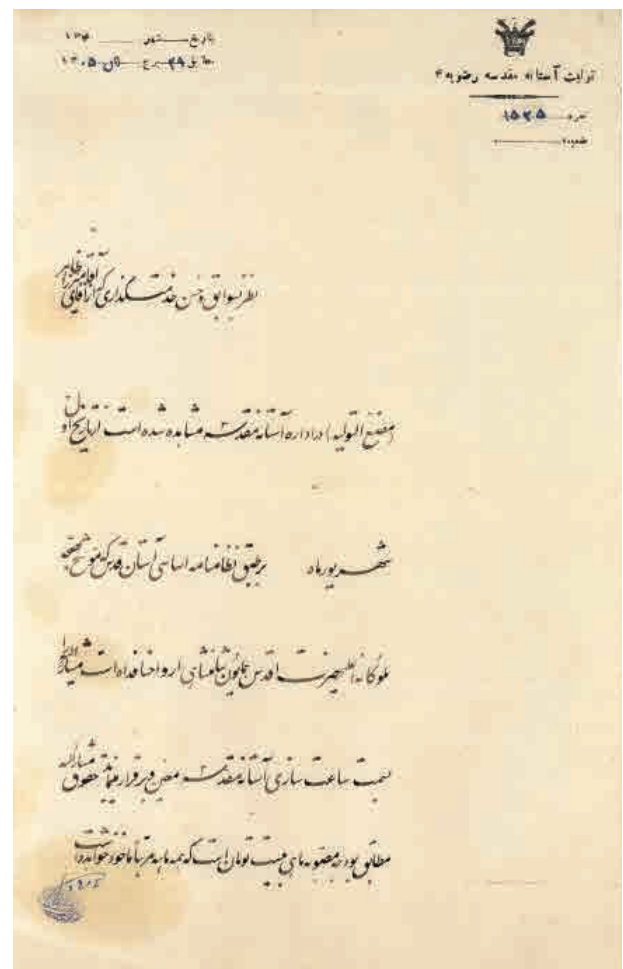
میرزا طاهر به صورت حرفه‌ای به شعر نپرداخته و گلشن آزادی طبع وی را متوسط معرّفی نموده است؛ اما دیوان اشعار وی در سال ۱۳۴۶ هـ.ق به صورت سنگی در تبریز چاپ شده و متأسفانه کمتر در اختیار علاقه‌مندان خراسان قرار گرفته است به نحوی که گلشن آزادی از وجود دیوان در زمان نگارش کتاب خود بی‌خبر بوده است (گلشن آزادی، ۱۳۷۳: ۳۵۷). وی دیوان مفصلی دربارهٔ چهارده معصوم دارد و طاهر تخلص می‌کرد (رضوی، ۱۳۴۶: هـ.ق). از جمله دربارهٔ شهادت حضرت رضا (ع) آورده است:

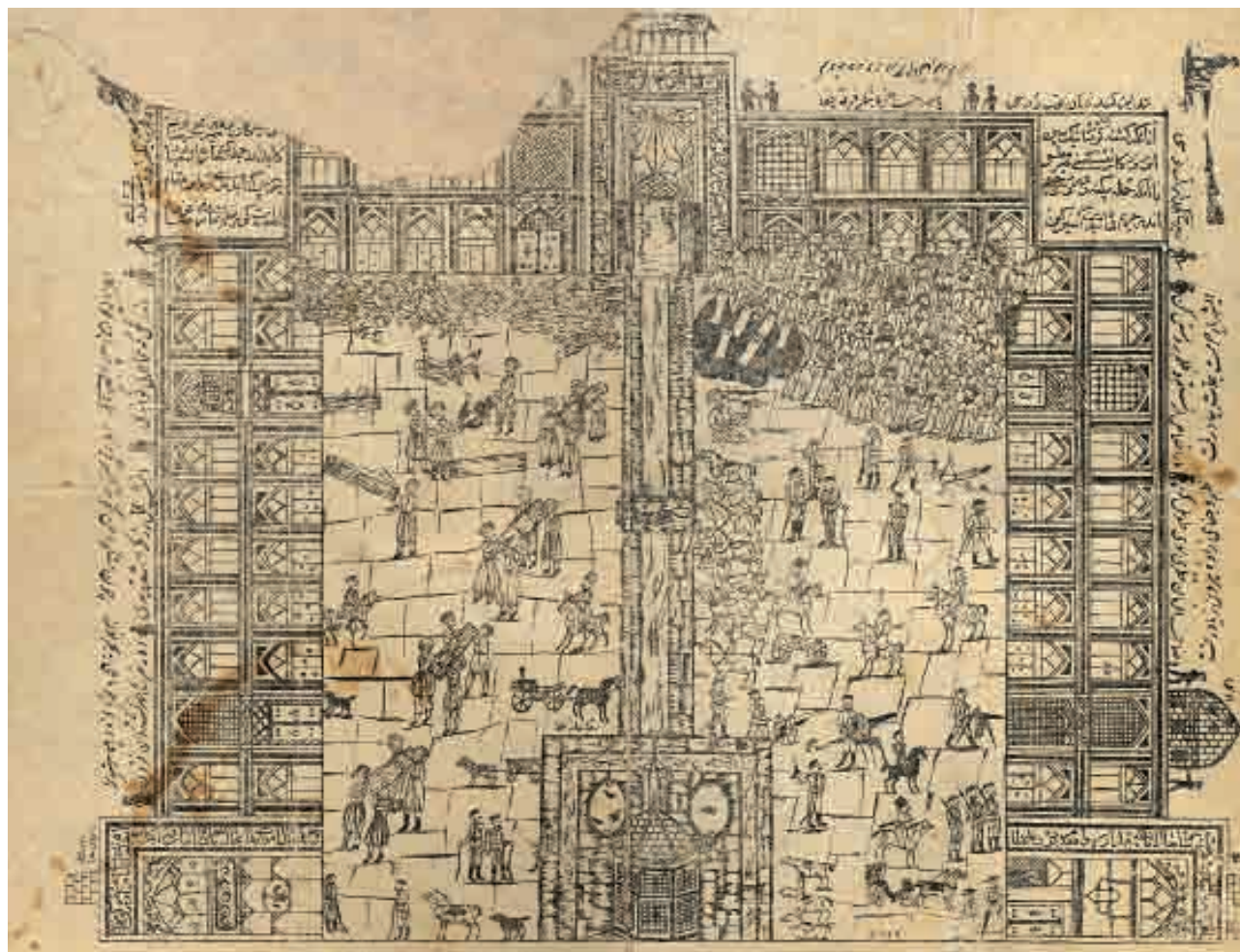
باز از چه شور و غلغله در طوس شد به‌پا
یا رب چه روی داده که دارند این عزا
خدا م آستانه گریبان گشاده‌اند
از زهر جانگداز مگر کشته شد رضا
در ماتم رضا عجیبی نیست گر شود
جان جهانیان همه اندر رهش فدا
هم‌ناله با تقی اگر ای دل شوی خوش است
چون دور مانده باب غریبش ز اقربا
طاهر به روز قتل رضا با فغان و آه
در ملک طوس شد به‌پا شور کربلا

در شعری که دربارهٔ زندانی شدن خود سروده به داشتن حجره‌ای در صحن عتیق اشاره نموده است. در دورهٔ پهلوی اول نیز که برای بسیاری از مشاغل مجدداً حکم صادر شده و برخی نیز از آستان قدس اخراج شدند حکمی مجدداً در ابقای وی در منصب ساعت‌سازی با مضمون زیر صادر گردید:

متن حکم

تولیت آستانه مقدسه رضویه به تاریخ... شهر... ۱۳۲۰...
نمره ۱۵۲۵ مطابق ۲۹ برج ۱۳۰۵
نظر به سوابق و حسن خدمتگزاری که انرا آقای اقا میرزا طاهر (مصنّع التولیه) در ادارهٔ آستانه مقدسه مشاهده شده است انرا تاریخ اول شهریور ماه بر طبق نظامنامهٔ اساسی آستان قدس که موشح به صحت ملوکانه اعلی حضرت اقدس همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه است مشارالیه را به سمت ساعت‌ساز آستانه مقدسه معین و برقرار می‌نماید حقوق مشارالیه مطابق بودجه

وی علاوه بر سرودن اشعار مذهبی برخی اضر و قایع زمان
مانند مشروطه مشهد، به توپ بستن حرم و دستگیری اش
توسط روس‌ها را در قالب اشعاری کوتاه آورده که بیانگر
سیاسی بودن طبع شعری وی بوده است.

درباره مشروطه:

بیا قصه دیگری گوش کن
زهر داستانی فراموش کن
ز بیگانگان فتنه افزون بین
دل آشنایان پر از خون بین
شد از خارجی آن چنان هرج و مرج
که شرح و بیانش نیاید به درج
ز اشرار قفقاز همه در خوف و بیم
همه مرده ده چو طفل یتیم

درباره به توپ بستن حرم:

ولی لشکر روس آن بی حیا

چو سیلی روان شد به صحن رضا
به گوش آمد هر لحظه آوارتوب
ز شصت تیر هم از شربن الکرוב
ز توپ پیاپی چنان شد هوا
که معدوم شد جوهر هر صدا
ز کشتار (کشتار) صحنین و مسجد دگر
مؤلف بگفتا ندارم خبر
ولی بود هفتاد و یک تن عیان
به صحن رضا آن شه بی کسان
دو صد مرد و زن هم شبانگه اسیر
بدند تا به روز دگر دستگیر

منصع التولیه درباره دستگیری خود توسط روس‌ها آورده است:

مرا حجره‌ای بود صحن عتیق
به اصلاح ساعت بدم من رفیق
در آن شب که این واقعه آمد عیان

صناعت و هنزوری

قابلیت ساخت ابزار و لوازم متنوع مسئله‌ای است که خانواده وی به آن اشاره دارند. گلشن آزادی آورده که وی قادر به ساختن چاقویی بوده که به راحتی آهن را می‌بریده است و نخستین دوچرخه‌ای که وارد مشهد شده را با ابزار ناقص خرمان خود ساخته است (گلشن آزادی، ۱۳۷۳: ۵۷). از دیگر آثار وی یک دانه برنج است که روی آن سوره توحید را با موی دم اسب نوشته است و دیگری قفلی است که با حروف ابجد باز و بسته می‌شود؛ هرکس هربار که می‌خواهد قفل را ببندد حروف ابجدی را انتخاب می‌کند و آن را می‌بندد و برای باز شدنش حتماً باید از همان حروف استفاده نماید (مصنوع رضوی، ۱۳۸۰: ۴).

میرزا طاهر در پزشکی نیز دستی داشته و جزوه کوچکی به نام تجربه‌نامه در مورد برخی امراض و داسروی آنها نوشته است. علاوه بر این، در علوم غریبه و حروف ابجد استاد بوده است. این جمله گلشن آزادی که «با این حدت و هوش اگر محیط ایران مستعد بود وی امر مکتشفین و مخترعین زمان خود می‌شد» و این شعر میرزا طاهر:

ماندم من از حرفت خویشتن
بگفتم مرا هست چندین فن
به فن دگر جلب درهم کنم
امور معیشت فراهم کنم

بیانگر میزان ذوق و استعداد وی بوده است.

منابع:

نقاشی‌ها و نمونه خط از خاندان مصنع رضوی گرفته شده است.
حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۷). سادات رضوی در مشهد اثر آغاز تا پایان قاجاریه. مشهد. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
حسن آبادی، ابوالفضل. مصاحبه با محسن مصنع رضوی، آرشو تاریخ شفاهی مرکز اسناد آستان قدس رضوی. تاریخ مصاحبه: ۸۰/۲۶/۶. شماره پرونده: ۸۲.
رضوان، محمدحسن. (۱۳۴۰). سردر صحن عتیق. نامه آستان قدس، شماره ۷. مرداد
رضوی، محمدباقر. (۱۳۸۴). شجره طایفه. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. ویرایش و بازنگری مهدی سیدی. مشهد. آهنگ قلم.
رضوی، طاهر. (۱۳۴۶ ه.ق). مجمع المصائب طاهری. تهران. مطبعه محمدی.
عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). فرهنگ خراسان. تهران. عطارد.
رضایی، اسماعیل. (۱۳۸۷). مدخل طاهر رضوی. مشاهیر مدفون در حرم رضوی. ج ۳. صاحب‌منصبان و واقفان آستان قدس رضوی. مشهد. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
گلشن آزادی، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). صدسال شعر خراسان. تصحیح احمد کمال پور. مشهد. مرکز آفرینش‌های هنری.
سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. اسناد شماره ۲۱۸۱، ۲۳۷۶، ۱۴۱۷۶۷، ۱۴۱۷۶۶، ۱۴۱۷۶۵، ۱۴۱۷۶۴، ۱۴۱۷۶۳، ۴۵۲۴۷. و عکس شماره ۱۱۶.

به کاشانه بودم ز غم ناتوان
پس از پنجمین روزگشتم خیر
در آن حجره چیزی نمانده دگر
ماندم من از حرفت خویشتن
بگفتم مرا هست چندین فن
به فن دگر جلب درهم کنم
امور معیشت فراهم کنم
به یک صفحه شد رسم آن داستان
که آگه شود روح اهل جهان
چو آن صفحه از طبع آمد برون
مرا بخت چون طبع شد واژگون
خبر یافت ز آن نقشه کنسولگری
روانش برافروخت چون آذری
بگفتا نباید شود دستگیر
به زندان نظمیہ گردد اسیر
مرا جلب کردند وقت پسین
به نظمیہ بردند آن ظالمین

طاهر علاوه بر سرودن اشعار مذهبی، طبیعی خوش در اشعار موضوعی نیز داشته است و نمونه باقی‌مانده نزد خانواده وی مبین آن است.

سرودن شعر بی‌نقطه:

در دهر مرا علم علم که الله عطا کرد
هم عالم و هم عامل و هم مدح سرا کرد
طاهر که دو صد کلام در طوس سرود
الله کرم کرده مراد را که ادا کرد

یا

مدح رسول و هم اسدالله کرده‌ام
صدمرد دهر را هله آگه کرده‌ام
در مدح احمد و اسدالله هر سحر
مردود را سروده و همراه کرده‌ام
یا شعری که حروف اول و آخر مصرع آن یکی است:
شو همره بلبل به لب هر مهوش
شکر به ترازوی وزارت برکش

خط و نقاشی

میرزا طاهر علاوه بر شاعری در خط و نقاشی نیز مهارت داشت. معدود آثار باقی‌مانده مانند نقاشی درویش علی شاه، نبرد با شیر و دیوان طاهری حکایت اثر مهارت نسبی وی دارد. میرزا طاهر مانند برادرش، میرزا هدایت، خط را نیکو می‌نوشت. او خطوط استادانی مانند بایسنقر و علیرضا عباسی را به خوبی تقلید می‌کرد و آثاری از وی در زمینه تعمیر خطوط کاشی‌های معرق قدیمی آستانه باقی است (رضوان، ۱۳۴۰: ۷۷). همچنین، کتیبه سنگی داخل ایوان ساعت از آثار او است (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۱۳).